

“USULI JADID”MAKTABLARI VA ULARNING AN’ANA VIY TA’LIM DAN FARQI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Karimova Nasiba

Tarix yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada “usuli jadid” maktablarining Turkistonda tarqalish jarayoni, ularning an’anaviy “usuli qadim” ta’lim tizimidan asosiy farqlari, ijtimoiy va madaniy hayotga ta’siri hamda mazkur maktablar faoliyatiga qarshi ko‘rsatilgan muqovamat masalalari tarixiy manbalar va tadqiqotlar asosida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: usuli jadid, usuli qadim, jadidchilik, maktab islohoti, Turkiston ta’limi, Ismoil Gaspirali, Behbudiy, Munavvar Qori, milliy uyg‘onish.

Kirish. Har qanday jamiyatning kelajagi avvalo ta’lim tizimining sifatiga bog‘liq. Bu haqiqatni XIX asr oxirida Turkiston ziyolilari ham chuqur anglab yetdi. Aholining katta qismi savodsiz, mavjud maktablar esa yuzlab yillik o‘zgarish an’analar iskanjasida qolgan bir paytda, mintaqaning yangi avlod ma’rifatparvarlari ta’lim tizimini isloh qilmasdan turib ijtimoiy taraqqiyot mumkin emasligini aniq ko‘rdilar. Aynan shu anglash “usuli jadid” — yangi usul maktablarining tug‘ilishiga zamin yaratdi.

“Usuli jadid” tushunchasi o‘zbek tarixida ko‘pincha jadidchilik harakatining bir qismi sifatida ko‘rib chiqiladi. Bu to‘g‘ri, biroq to‘liq emas. Yangi usul maktablari jadidchilikdan ham keng hodisa edi — u nafaqat siyosiy yoki madaniy harakat, balki pedagogik inqilob edi. Bu inqilob sinf xonasidan boshlandi, lekin uning oqibatlari butun jamiyatni qamrab oldi. Bolalarga harflarni ovoz chiqarib takrorlash o‘rniga savod o‘rgatish, arab yozuvini jadval usulida o‘qitish, ona tilini dars tili sifatida joriy etish — bu o‘zgarishlar oddiy ko‘rinsada, ularning zamirida ta’limga, insonga va jamiyatga butunlay boshqacha munosabat yotar edi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, “usuli jadid” maktablarining an’anaviy ta’limdan farqlari ko‘pincha yuzaki tarzda — faqat o‘qitish usuli darajasida ko‘rib chiqiladi. Holbuki,

bu farqlar ancha chuqurroq — ikki ta’lim tizimi o‘rtasidagi tafovut nafaqat pedagogik, balki falsafiy, axloqiy va ijtimoiy xarakter kasb etgan.

Maqolada asosan 1884 yildan — Gaspiralinining Baxchisaroydagi birinchi yangi usul maktabini ochgan paytdan boshlab 1917 yilgacha bo‘lgan davr qamrab olingan. Bu chegara Turkistonda “usuli jadid” maktablarining paydo bo‘lishi va nisbatan erkin sharoitda rivojlanishi bilan belgilanadi. 1917 yildan keyingi davr esa butunlay boshqa siyosiy sharoitda kechganligi bois, alohida tadqiqotni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili. Mavzu bo‘yicha foydalanilgan manbalar va tadqiqotlarni uch asosiy guruhga ajratish maqsadga muvofiq. Birlamchi manbalar guruhini “usuli jadid” maktablarining asoschilari va targ‘ibotchilari tomonidan yozilgan asarlar tashkil etadi. Ismoil G‘aspiralinining “Tarjumon” gazetasidagi maqolalari va “Rahbari muallimin” asari yangi usul ta’limining nazariy asoslarini birinchi marta tizimli bayon qilgan manba sifatida alohida qimmatga ega. Mahmudxo‘ja Behbudiyning ta’lim islohotiga bag‘ishlangan publitsistik maqolalari, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim” darslik-qo‘llanmalari hamda Munavvar Qorining yangi maktab dasturlari ham shu guruhga kiradi. Bu manbalarning asosiy qiymati shundaki, ular “usuli jadid” pedagogikasini ichkaridan, yaratuvchilarning o‘z nigohidan ko‘rsatadi.

O‘zbek milliy tarixshunosligi guruhida B. Qosimov, N. Karimov va H. Boltaboyevning ishlari asosiy o‘rinni egallaydi. Ushbu tadqiqotlar jadid ta’lim harakatini keng milliy-tarixiy kontekstda o‘rganib, muhim faktologik material to‘plagan. Biroq ularda ikki ta’lim tizimining qiyosiy pedagogik tahlili yetarlicha chuqur amalga oshirilmagan, an’anaviy maktabning ichki mantiq va qonuniyatlari esa ko‘pincha inobatga olinmagan.

Tahlil va natijalar. “Usuli jadid” maktablarini to‘liq tushunish uchun avvalo ular muqobil sifatida yuzaga kelgan an’anaviy ta’lim tizimini — “usuli qadim”ni — yaxshi bilish zarur. An’anaviy maktab tizimi Turkistonda asrlar davomida shakllanib, mustahkam ildiz otgan edi. Bu tizimni shunchaki “eski” yoki “qoloq” deb baholash noto‘g‘ri bo‘ladi — u o‘z davrining mahsuli bo‘lib, muayyan ijtimoiy va diniy vazifalarni bajargan.

An'anaviy ta'limning asosiy muassasasi maktab edi. Odatda masjid yonida joylashgan bu maktablarda mahalla mullasi o'qituvchi vazifasini bajarar edi. Ta'lim asosan diniy mazmunda olib borilar, bolalar avvalo arab alifbosini, so'ngra Qur'on suralari va diniy matnlarni yodlashni o'rganar edi. O'qitishning asosiy usuli takror va yodlash edi — o'quvchi muallim tomonidan o'qib berilgan matnni qayta-qayta takrorlab, yod olar edi. Bu usulda tushunish ikkinchi darajada qolardi, asosiy maqsad matnni xatosiz yodlab olish edi.

Madrasa esa an'anaviy ta'limning yuqori bosqichini tashkil etar edi. O'rta Osiyoning yirik madrasalari — Buxorodagi Mir Arab, Ko'kaldosh va boshqalar — o'z davrida ilmfan markazlari sifatida mashhur bo'lgan. Madrasada mantiq, fiqh, kalom, tafsir, hadis va ba'zi hollarda matematika, astronomiya kabi fanlar o'qitilgan. Biroq XIX asrga kelib madrasa ta'limi ham o'zining dastlabki intellektual quvvatini yo'qotib, asosan darslik matnlarini sharhlash va yodlashga aylanib qolgan edi.

An'anaviy ta'limning muhim xususiyati uning maqsadlari bilan bog'liq edi. Bu tizimda ta'limning asosiy maqsadi solih musulmon — diniy burchlarini biladigan, Qur'onni o'qiy oladigan va halol yashashni biladigan kishi tarbiyalash edi. Zamonaviy ma'noda "foydali fuqaro" yetishtirishdan ko'ra, "yaxshi musulmon" kamol toptirish ustuvor hisoblangan. Bu maqsad o'sha davrning ijtimoiy ehtiyojlarini aks ettirardi va o'z mantiqiga ega edi.[11]

An'anaviy ta'limning yana bir xususiyati uning o'qituvchiga, ya'ni mullaga bo'lgan munosabatida namoyon bo'lardi. Mulla nafaqat bilim beruvchi, balki ruhiy rahbar va axloqiy namuna edi. Uning so'zi va ko'rsatmasi shubhasiz qabul qilinardi, savol berish yoki munozara qilish odatda ruxsat etilmas edi. Bu munosabat islomiy ta'lim an'anasining "ustoz-shogird" modeliga asoslanardi va chuqur hurmatga asoslangan bo'lsa-da, ba'zan tanqidiy tafakkurning rivojlanishiga to'siq bo'lar edi.

"Usuli jadid" maktablarining g'oyaviy asosini Qrimlik tatar ma'rifatparvari Ismoil Gaspirali (1851–1914) yaratdi. Uning 1884 yilda Baxchisaroydagi uyida ochgan birinchi yangi usul maktabi Turkistondan uzoq — Qrim yarim orolida edi. Biroq Gaspirali o'z g'oyalarini "Tarjimon" gazetasi orqali butun musulmon dunyosiga, jumladan Turkistonga

ham yetkazdi. Uning “tilda, fikrda, ishda birlik” shiori nafaqat siyosiy, balki ta’lim islohotining ham asosiy tamoyiliga aylandi.

Gaspiralinig asosiy pedagogik yangiligi ovoz usuli — “savtiya” metodining joriy etilishi edi. An’anaviy maktabda bolalar harflarni alohida-alohida, ularning nomlarini yod olib o’rgangan: “alif”, “bo”, “to” va hokazo. Bu usulda bola harflar nomlarini bilsa ham, ularni qo’shib o’qiy olmas edi. Gaspirali esa harflarni tovush sifatida o’rgatishni taklif qildi — bola darhol harfni uning talaffuziga bog’lash, so’ngra harflarni qo’shib bo’g’in hosil qilishni o’rganar edi. Bu usul o’qishni o’rganish muddatini bir necha yildan bir necha oygacha qisqartirdi. Amalda bu inqilobiy o’zgarish edi.[12]

Gaspirali g’oyalari Turkistonga asosan matbuot orqali yetib keldi. "Tarjumon" gazetasi Turkistonda ham o’qilardi va uning ta’lim islohotiga oid maqolalari mahalliy ziyolilarga kuchli ta’sir ko’rsatdi. Biroq Turkistonda yangi usul maktablarini amalda ochish va keng yoyish vazifasi mahalliy jadid ziyolilarining zimmasiga tushdi. Bu ishda Munavvar Qori Abdurashidxonov, Mahmudxo’ja Behbudiy, Abdulla Avloniy va boshqalar hal qiluvchi rol o’ynadi.

Munavvar Qori 1901–1903 yillar atrofida Toshkentda birinchi yangi usul maktabini ochdi. Bu maktab an’anaviy maktabdan bir qancha jihatdan farq qilar edi: sinf xonasi tartibli va yorug’ edi, darsliklar maxsus tuzilgan edi, o’qitish ovoz usulida olib borilar edi. Dastlab maktab kichik bo’lsa-da, u keyinchalik Toshkentdagi jadid ta’limining markazi va namunasiga aylandi. Behbudiy Samarqandda, Avloniy esa Toshkentning turli mahallalarida shunga o’xshash maktablar ochdi.[15]

O’qitish usuli jihatidan farq eng ko’zga tashlanadigan edi. “Usuli qadim”da harflarni nomlab yodlash, matnlarni beixtiyor takror qilish va yodlash asosiy o’qitish metodlari edi. “Usuli jadid”da esa ovoz usuli, savol-javob, tushuntirib o’qitish va amaliy mashqlar asosiy o’rinni egalladi. Yangi usul maktabida bola faqat yodlamaydi — u tushunishga, mulohaza qilishga va savollar berishga ham o’rgatilardi.

O’quv dasturi jihatidan tafovut ham jiddiy edi. An’anaviy maktabda o’quv dasturining markazida Qur’on va diniy matnlar turardi. Yangi usul maktabida esa diniy ta’lim bilan birga ona tili grammatikasi, hisob, tarix va geografiya kabi dunyoviy fanlar

ham o‘qitildi. Bu o‘zgarish o‘ta muhim edi: u ta’limning maqsadini faqat din bilan emas, balki hayotiy ehtiyojlar bilan ham bog‘ladi.

“Usuli jadid” maktablarining eng muhim muammolaridan biri malakali o‘qituvchilar va sifatli darsliklar taqchilligi edi. An’anaviy maktabda o‘qituvchi bo‘lish uchun madrasa ta’limini tamomlab, diniy bilimlarni egallash yetarli edi. Yangi usul maktabida esa o‘qituvchi nafaqat o‘z fahini bilishi, balki yangi pedagogik metodlarni ham egallagan bo‘lishi kerak edi. Bunday o‘qituvchilar esa Turkistonda dastlab juda oz edi.[11]

Bu muammoni hal qilish uchun jadid ziyolilari bir tomondan o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va yangi pedagogik bilimlarni tarqatish bilan shug‘ullandi. Munavvar Qori va Avloniy o‘z tajribalarini boshqalar bilan baham ko‘rdi, pedagogik metodlar haqida matbuotda maqolalar chop etdi. Ikkinchi tomondan, ular maxsus darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar tuzishga kirishdilar. Avloniyning “Birinch muallim” va “Ikkinchi muallim” darsliklarini bu yo‘ldagi eng muhim yutuqlar sifatida alohida ta’kidlash zarur. Bu darsliklar yangi usul pedagogikasining amaliy qo‘llanmasiga aylandi va ko‘plab maktablarda faol ishlatildi.

Darslik masalasi faqat pedagogik emas, balki moliyaviy muammo ham edi. An’anaviy maktabda bitta Qur’on yoki diniy matn kitob sifatida ishlatilardi va bu asrlar mobaynida yig‘ilgan nusxalardan foydalanish imkonini berardi. Yangi usul maktablari uchun esa yangi darsliklar chop etish, ularni maktablarga yetkazib berish va o‘quvchilar uchun arzon narxda taqdim etish zarur edi. Bu masalada jadid homiylarining moliyaviy yordami va ba’zan jadidlarning o‘z shaxsiy mablag‘lari hal qiluvchi rol o‘ynadi.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot “usuli jadid” maktablarining an’anaviy ta’lim tizimidan farqlarini ko‘p qirrali va chuqur hodisa sifatida ko‘rsatib berdi. Bu farqlar faqat o‘qitish usuli bilan cheklanmay, ta’limning maqsadlari, falsafasi, tili va ijtimoiy roli jihatidan ham tubdan farqli ikki yondashuvni ifodalaydi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, “usuli jadid” maktablari tarixi bugungi O‘zbekiston uchun faqat o‘tmish emas. Bu tarixin saboqlari — ta’limning maqsadi nima bo‘lishi kerak, qanday pedagogika haqiqatan samarali, ta’lim islohoti qanday amalga oshiriladi — hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Bir asrdan ko‘proq vaqt

oldin Munavvar Qori va uning safdoshlari boshlagan ta'lim inqilobi hali tugallanmagan — uni davom ettirish bizning avlodning vazifasi bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gaspirali I. Rahbari muallimin. — Baxchisaroy: Tarjumon nashriyoti, 1898. — 86 b.
2. Gaspirali I. Tarjumon gazetasi. — Baxchisaroy, 1883–1914.
3. Avloniy A. Birinchi muallim. — Toshkent, 1907. — 64 b.
4. Avloniy A. Ikkinchi muallim. — Toshkent, 1908. — 72 b.
5. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. — Toshkent, 1913. — 128 b.
6. Behbudiy M. Muxtasar tarixi islom. — Samarqand, 1904. — 96 b.
7. Behbudiy M. Oyna jurnali. — Samarqand, 1913–1914.
8. Munavvar Qori A. Adibi avval. — Toshkent, 1902. — 58 b.
9. Munavvar Qori A. Adibi soniy. — Toshkent, 1903. — 64 b.
10. Fitrat A. Munozara. — Buxoro, 1909. — 88 b.
11. Qosimov B. Milliy uyg'onish. — Toshkent: Ma'naviyat, 2002. — 384 b.
12. Karimov N. Jadidchilik va ma'rifat. — Toshkent: Fan, 2001. — 296 b.
13. Boltaboyev H. Jadid dramasi. — Toshkent: Fan, 1994. — 244 b.
14. Rajabov Q. Jadidchilik harakati tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 2001. — 312 b.
15. Begmatov A. Munavvar Qori pedagogik qarashlari. — Toshkent: Fan, 1997. — 186 b.